

LES RELATIONS HIÉRARCHIQUES DANS LES TERMINOLOGIES

ROCZNIKI HUMANISTYCZNE
Tom LXIV, zeszyt 8 – 2016

DOI: <http://dx.doi.org/10.18290/rh.2016.64.8-5>

CECYLIA GALILEJ

HIPONIMIA I MERONIMIA W SŁOWNICTWIE AGRARNYM XVII-WIECZNYCH DZIEŁ JAKUBA KAZIMIERZA HAURA

HYPONYMY AND MERONYMY IN THE AGRARIAN VOCABULARY
OF THE SEVENTEENTH-CENTURY WORKS OF JAKUB KAZIMIERZ HAUR

Abstract

This article presents a section of seventeenth-century Polish lexis, excerpted from three prominent guidance and encyclopedic opuses of Jakub Kazimierz Haur (author of agrarian treatises widely-read over two centuries), included in hyponymy and meronymy relations. Studies have shown that it is impossible to cover all agricultural terms with one hyponymic or meronymic pattern – even with very generalized one. Such patterns need to be constructed separately for each type of vocabulary (from a category of people, plants, animals, artifacts, measures etc.), although some lexical-semantic fields from a given category may have similar and convergent structure in some places, especially at the upper levels of the hierarchy, e.g. in the hyponymic set: *gadzina* (farm animal) – *bydło* (cattle); *drób* (poultry) – *kogut* (rooster), *kura* (hen); *koń* (horse), *krowa* (cow); *baran* (ram), *owca* (sheep) or the meronymic one: *budynek* (building) – *dach* (roof), *węgiel* (quin); *izba* (chamber), *pokój* (room); *okół* (cattle yard) – *chlew* (pigpen), *obora* (cowshed); *piwnica* (cellar), *loch* (dungeon). Holonymy and Meronymy share a common component, ie. an element of concluding the meaning, and on the other hand, they differ in the structure of the hierarchy which each of them form. Both analyzed semantic relations organize the lexical resource collected from the texts of Haur in terms of seventeenth-century agricultural terminology. Hyponymy, seeking for the element of similarity, and meronymy, trying to integrate the part and the whole, contributed to the separation of internally coherent and externally differentiated groups of vocabulary which sometimes have complex semantic relations.

Key words: semantic relations; hyponym; hyperonym; holonym; meronym; specialized terminology.

Dr CECYLIA GALILEJ – adiunkt w Katedrze Języka Polskiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; adres do korespondencji: Katedra Języka Polskiego KUL, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: cgalilej@kul.lublin.pl

„Słownictwo jest – obok gramatyki – drugim głównym elementem systemu językowego. Stanowi ono „swego rodzaju magazyn znaków językowych, z którego czerpiemy zarówno budując wypowiedzenie (mówiąc, pisząc), jak i interpretując, rozpoznając znaczenie wypowiedzenia (...)” (Laskowski 1991: 312). Duża pojemność zasobu leksykalnego zarówno na poziomie ogólnym, jak i szczegółowym może sprawiać wrażenie, jakoby leksyka była nieuporządkowaną mieszaniną słów, elementów niezbędnych do porozumiewania się. W rzeczywistości jednak „nie jest to «worek z wyrazami», ale zbiór, w którym zachodzą różnorodne zależności znaczeniowe i formalne. Część słownictwa wchodzi w relacje znaczeniowe, czy zależności sensów, powtarzalne w serii wyrazów, takie jak antonimia, synonimia, polisemia, nadrzędność – podrzędność itp.” (Markowski 2006: 240). Dociekanie semantycznych aspektów zawartych w leksyce jest więc odkrywaniem reguł rządzących językiem i współtworzących jego strukturę. Co więcej, „podział wyrazów na grupy znaczeniowe jest w istocie sposobem uporządkowania świata, ujęcia go w pewne kategorie i ustalenia hierarchii między nimi” (Bańko 2008: 5).

Niniejszy artykuł prezentuje wycinek polskiej leksyki XVII-wiecznej, wyekscerpowanej z trzech popularnych dzieł poradnikowo-encyklopedycznych Jakuba Kazimierza Haura, autora poczytnych przez dwa stulecia traktatów o tematyce agrarnej¹. Analizowany korpus tekstów stanowi spójną całość, w bardzo dużym stopniu jednolitą tematycznie i gatunkowo (obejmuje dwa poradniki o charakterze ściśle rolniczym² oraz protoencyklopedię poświęconą wprawdzie różnym zagadnieniom, ale podporządkowanym tema-

¹ Jakub Kazimierz Haur (1632-1709), urodzony w Warszawie w rodzinie mieszczańskiej, nobilitowany w latach 60. XVII wieku, większość życia spędził w służbie na dworach magnackich jako zarządca majątku. Doświadczenie oficjalisty dworskiego uzupełnił trwającymi kilka lat podróżami po Europie Zachodniej, podczas których zetknął się z najwybitniejszymi dziełami literatury. Długoletnia praktyka w zarządzaniu dobrami ziemskimi oraz wiedza zdobyta podczas podróży ukształtowały jego warsztat pisarski i przyczyniły się do powstania popularnych przez dwa wieki traktatów o tematyce rolniczej (*Ekonomika ziemiańska generalna*, Kraków 1675; *Ziemiańska generalna ekonomika*, Kraków 1679; *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomijei ziemiańskiej*, Kraków 1689).

² Poradnikowy charakter mają dwie wcześniejsze książki Haura: *Ekonomika ziemiańska generalna* (1675) i *Ziemiańska generalna ekonomika* (1679). Natomiast trzecie – najobszerniejsze – dzieło pt. *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomijei ziemiańskiej* (1689) uznaje się za protoencyklopedię. Jak stwierdza Antoni Podraza, historyk badający dzieje rolnictwa: „Dzieła Haura, spośród naszych XVI- i XVII-wiecznych ksiąg rolniczych, dają najbardziej pełny obraz gospodarki rolnej. Typ gospodarki przedstawionej przez Haura – to gospodarka tradycyjna, opierająca się na wiedzy empirycznej, a nie na podstawach czysto naukowych. Brak w dziełach Haura elementów „nowego rolnictwa” jest raczej rzeczą zrozumiałą nawet na tle stanu współczesnej mu literatury rolniczej w krajach zachodniej Europy. Dzieła Haura to najobszerniejszy i najbardziej kompletny obraz „starego rolnictwa” w polskiej literaturze agronomicznej” (Podraza 1961: 33-34).

tyce agrarnej³). Pewne zróżnicowanie występuje pod względem językowym, pisarz bowiem – wieloletni zarządca dóbr magnackich, wywodzący się z Mazowsza, a przez większą część życia przebywający w Małopolsce – posługuje się zarówno słownictwem ogólnym, jak i ogólnogwarowym oraz dialektyzmami mazowieckimi i małopolskimi. Kwestie dialektalne nie są jednak w poniższym opracowaniu przedmiotem opisu, gdyż gwaryzmów nie ma dużo wśród zebranych przykładów, ponadto nie wpływają one na przeprowadzane klasyfikacje hiponimów i meronimów (w przeciwieństwie np. do podziału synonimów, gdzie dialektyzmy odgrywają istotną rolę) (zob. Galilej 2016: 46-47). Materiał badawczy stanowią leksemy rzeczownikowe (najliczniej reprezentowane ze wszystkich części mowy) – głównie terminologia rolnicza oraz inne wyrazy związane z rolnictwem i życiem na wsi – tworzące urozmaicone struktury poszczególnych schematów. Dobór analizowanych rzeczowników nie jest przypadkowym łączeniem dowolnych leksemów

³ *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów ekonomijey ziemiańskiej* (1689) to dzieło uważane za najpopularniejsze i najpoczytniejsze przez dwa kolejne stulecia, a wspomniane jeszcze w XX w. (Dynak 1988: 66; Dynak, Sokolski 2001: 20; Kowalski 2000: 61-67). Wpisuje się ono w typ publikacji charakteryzujących II połowę XVII w., gdy ogarnięta kryzysem ekonomicznym Europa Zachodnia stawia na intensywny rozwój nauk przyrodniczych oraz popularyzację wydawnictw botanicznych, zoologicznych i rolniczych (Badyńska 2011: 3). Rozwijają się wówczas i równolegle współlistnieją dwa rodzaje książek: 1) „naukowe” inspirowane pracami encyklopedystów, przedstawiające całościowy obraz ówczesnej wiedzy przyrodniczej w formie katalogu systematyzującego posiadane wiadomości (zwykle bez wyraźnego uwzględniania nowych osiągnięć, a bardziej dążącego do uporządkowania dawnego dorobku i wpisania nowej wiedzy w stary schemat) (Sokolski 2010: 10; Badyńska 2011: 3) oraz 2) wydawnictwa popularyzatorskie najpierw w formie zbioru ciekawostek (nie zawsze wiarygodnych), później zaś wartościowych opracowań popularnonaukowych (Badyńska 2011: 3). *Skład...* Haura jest przykładem książki pierwszego typu – o charakterze encyklopedii (Partyka 1996: 82). Jest to ogólne kompendium wiedzy rolniczej, poradnik gospodarstwa wiejskiego złożony z 30 traktatów opisujących różnorodne dziedziny gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Dzieło Haura to prototyp encyklopedii, drukowana sylwa, podejmująca różnorodną problematykę (m.in. architektoniczną, agrarną, weterynaryjną, zielarską, ogrodniczą, meteorologiczną, astrologiczną), mieszczącą się w ramach ówczesnej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Nadrzędny utylitarny charakter zdominował w miarę możliwości dogłębne, naukowe podejście do przedstawianych treści, dlatego też brak w traktatach ścisłego naukowego układu w prezentacji opisywanych obiektów (m.in. roślin, zwierząt), brak informacji o ich przynależności taksonomicznej, brak nawet niektórych bardziej specjalistycznych znanych ówczesnie terminów rolniczych, są natomiast takie wiadomości, które – w zamierzeniu autora – przydadzą się każdemu ziemianinowi w prowadzeniu gospodarstwa. Należy jednak dodać, że choć *Skład...* ma charakter encyklopedii (przypomina również poradnik), to jego poziom merytoryczny jest w traktatach dość zróżnicowany, niejednorodny. Niektóre partie są bardziej bogate w treści, niektóre mniej na rzecz jeszcze jakiejś innej, ważnej dla Haura, problematyki (m.in. religijno-moralnej, obyczajowej, ludycznej), co jest przejawem sylwiczności, barokowego światopoglądu, a czasami też i gadulstwa, popisywania się wiedzą z różnych dziedzin, czytaniem.

określoną relacją semantyczną, lecz wykrywaniem więzi znaczeniowych między wyrazami wybranymi przez samego Haura, który traktuje je jako hiponimy i hiperonimy oraz meronimy i holonimy i w tej funkcji używa w utworach, dlatego nie podjęto tu dyskusyjnych kwestii typu: coś jest lepszym lub gorszym hiponimem albo meronimem. Pierwszeństwo przyznano zatem kryterium funkcjonalnemu, nawet kosztem przypuszczalnych nieścisłości w analizie semantycznej.

HIPONIMIA

Hiponimia jest podstawową relacją semantyczną, kategoryzującą słownictwo w sposób hierarchiczny (pionowy) w wyniku zestawiania wyrazu o znaczeniu ogólnym i wyrazu o znaczeniu szczegółowym, co różnicuje i porządkuje pokrewne semantycznie leksemy. Jak stwierdza Nawoja Mikołajczak-Matyja: „Inkluzja klas stanowi przedmiot zainteresowania badaczy od czasów Arystotelesa, a we współczesnej nauce uwzględniana jest we wszystkich zbiorach relacji semantycznych (od 3-elementowego zbioru Wernera i Toppera aż po szczegółowy zbiór relacji Apresjana, Mielczuka i Żółkowskiego) i traktowana jako fundamentalna w odtwarzaniu struktury leksykalnej warstwy języka, leksykonu umysłowego czy pamięci semantycznej [...]. Mimo tak dużego zainteresowania nie sformułowano dotychczas definicji hiponimii, która pozwalałaby na precyzyjne klasyfikowanie wszystkich relacji semantycznych jako hiponimicznych lub niehiponimicznych. Definicje hiponimii stosowane w pracach z zakresu semantyki wywodzą się bardziej lub mniej bezpośrednio z logiki. Zgodnie z podejściem logicznym hiponimia jest relacją różnicująco-porządkującą (w odróżnieniu od identyfikacji: podobieństwa i równoważności), relacją częściowego porządku bądź ostrego częściowego porządku, paradygmatyczną, zachodzącą między jednostkami jednej abstrakcyjnej warstwy językowej, ale nie tworzącą nowej jednostki abstrakcyjnej” (Mikołajczak-Matyja 2008: 31-33). Ze względu na trudności w klasyfikowaniu leksemów jako hiponimów (np. w przypadkach słownictwa specjalistycznego lub abstrakcyjnego, gdy niełatwo znaleźć właściwy hiperonim bądź hiponim lub gdy zakresy hiperonimu i jego hiponimu nie do końca się zawierają; w sytuacji gdy ograniczona jest relacja wzajemnego wynikania hiperonimu i hiponimu; gdy problematyczne jest ustalenie rejestru pierwszorzędnych właściwości desygnatu, które są niezbędne do jego opisu, oraz tych mniej ważnych; lub gdy kontekst hiperonimu nie pokrywa się z kontekstem

hiponimu) nie ma jednoznacznych kryteriów porządkujących tę relację semantyczną (zob. Mikołajczak-Matyja 2008: 33). Co więcej: „Wiele prac dotyczących hiponimii nie precyzuje wyraźnie jej przedmiotu, a w pozostałych występuje cała gama poglądów na ten temat (...)” (Mikołajczak-Matyja 2008: 33). W niniejszym artykule przyjęto dwa uzupełniające się kryteria: zawierania się znaczeń hiponimu i hiperonimu oraz ich dopuszczalnej podstawialności kontekstowej. Definicje kontekstowe Nawoja Mikołajczak-Matyja traktuje jako „pokrewne definicjom logicznym, bo sprowadzają się one do zawierania się zbiorów kontekstów językowych odczuwanych jako poprawne czy normalne przez użytkowników języka: X stanowi hiponim Y, jeśli zbiór poprawnych kontekstów dla X stanowi podzbiór poprawnych kontekstów dla Y” (Mikołajczak-Matyja 2008: 33). Pole leksykalno-semantyczne analizowanych poniżej hiponimów zawiera kilka grup tematycznych odnoszących się do realiów wiejskich. Są to: nazwy ludzi pracujących na roli, nazwy organizmów żywych (roślin i zwierząt), określenia pola, nazwy artefaktów przydatnych do pracy w gospodarstwie oraz nazwy miar. Zebrany materiał doprowadził do pewnych spostrzeżeń w ramach kilku szczegółowszych zagadnień.

GŁĘBOKOŚĆ STRUKTUR HIPONIMICZNYCH

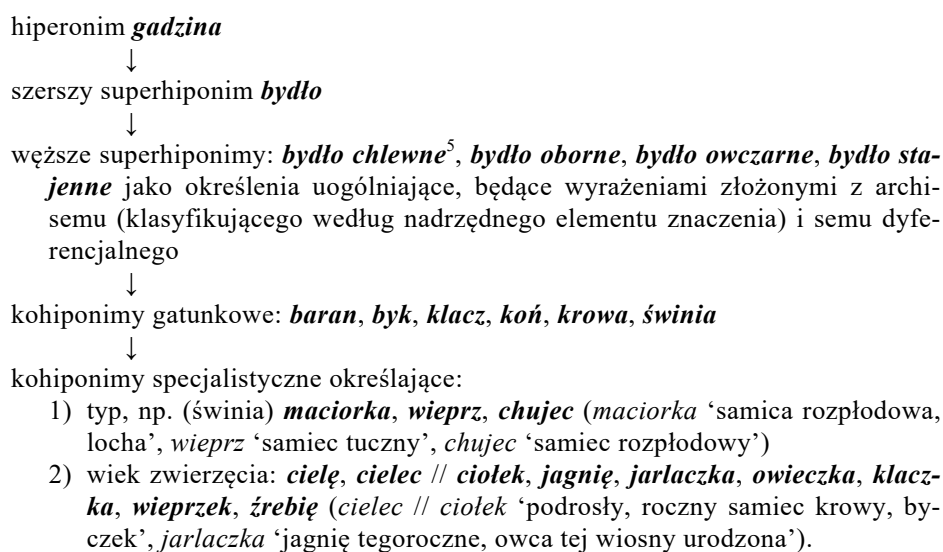
Głębokość tego typu konstrukcji – ustalana według liczby poziomów, na których znajdują się leksemety tworzące dany ciąg hiponimiczny – jest zróżnicowana, uzależniona od rangi leksemety, jaką nadał jej Haur w swoim poradniku (w praktyce zależy więc od realnej użyteczności obiektu opisywanego przez pisarza). Odpowiednia wysokość układu pionowego wyznacza albo hierarchię głęboką, albo płytką.

Najbardziej rozbudowane u Haura struktury hiponimiczne liczą 5 poziomów. Na ich szczycie znajdują się najbardziej ogólne znaczeniowo jednostki leksykalne, tj. hiperonimy (np. *gadzina* zbiorowo ‘zwierzęta domowe’). Piętro niżej zajmują tzw. szersze superhiponimy⁴, czyli hiponimy, które są hiperonimami dla bardziej szczegółowych leksemów (np. *bydło*, *drób*). Kolejne piętro zajmują tzw. węższe superhiponimy, które są hiperonimami dla jeszcze bardziej szczegółowych leksemów (np. *bydło oborne*, *bydło stajenne*,

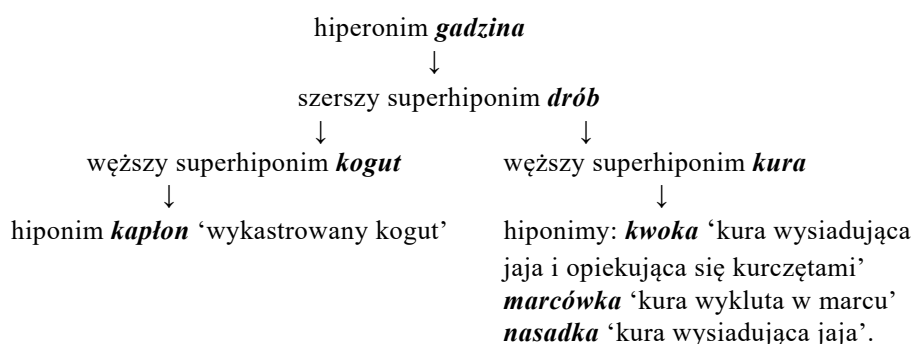
⁴ Ze względu na rozbudowaną strukturę niektórych ciągów hiponimicznych u Haura doprecyzowuję termin *superhiponim* dodatkowymi określeniami typu *szerszy*, *węższy* w zależności od jego znaczenia i miejsca w schemacie.

kogut, kura). Najniżej znajdują się hiponimy, czyli nazwy szczegółowe o najwęższym znaczeniu (np. *kapłon, kwoka, nasiadka, krowa całkowa, jałówka, jagnię, maciora, wieprz*). Leksemy układające się na poszczególnych piętrach w szeregi równorzędnych sobie hiponimów są względem siebie kohiponimami.

W rozbudowany 5-warstwowy układ pionowy wpisuje się leksem *bydło*:

Leksem *drób* również wchodzi w skład struktury głębokiej, liczącej w materiale Haura cztery piętra:

Podane przykłady ilustrują: (1) zarówno głębokość struktury znaczeniowej leksemu *gadzina*, co nie dziwi, gdyż jest to istotny wyraz w najważniejszej

⁵ Brak u Haura leksemu *trzoda*.

lub jednej z najważniejszych terminologii środowiskowych (tj. rolniczej), jak i (2) współistnienie w ramach hiponimii nie tylko rozbudowanej pionowej relacji na zasadzie hiperonim – hiponim, ale też relacji poziomej między hiponimami, współtworzącymi daną podgrupę, które względem siebie są kohiponimami.

Podobną głębszą hierarchię (ale już 3-poziomową), złożoną z hiperonimu, superhiponimów i hiponimów, reprezentuje podstawowy dla Haurowych poradników leksem *pole* oraz jego nazwy szczegółowe:

hiperonim *pole*
 ↓
 superhiponimy: *rżysko* ‘ściernisko, pole po zżęciu zboża’, *ściern* ‘ściernisko’
 ↓
 hiponimy *jęczmienisko* ‘pole po zżęciu jęczmienia’, *życisko* // *żytnisko* ‘pole po zżęciu żyta, rżysko’, *kapuścisko* ‘pole po wycięciu kapusty’;

a także wiele innych wyrazów z kategorii zbóż, np.

hiperonim *zboże*
 ↓
 superhiponim *jęczmień*
 ↓
 kohiponimy: *czwartak*, *maron*, *plaskur* (*czwartak* ‘gatunek jęczmienia mający cztery rzędy ziaren w kłosie’, *maron* ‘odmiana jęczmienia ozimego’, *plaskur* ‘najlepszy gatunek jęczmienia’);

oraz warzyw i owoców, np.

hiperonim *jarzyna* ‘ogólna nazwa roślin ogrodowych, kuchennych lub też roślin polnych, które można zbierać ręką bez sierpa lub kosy’
 ↓
 superhiponim *kapusta*
 ↓
 kohiponimy: *kapusta polska*, *kapusta włoska*.

Wyrazy, które nie należą do ścisłej leksyki rolniczej – choć pośrednio są z nią w pewien sposób związane, np. są nazwami produktów spożywczych wytwarzanych z płodów rolnych – mają najczęściej schematy 2-poziomowe, złożone z hiperonimu i jego hiponimu lub kohiponimów, tworzą więc hierarchie płytkie:

hiperonim *ser*

kohiponimy: *twaróg, ser żółty*;

lub inny tego typu przykład:

hiperonim *krupy*

kohiponimy: *krupy jaglane, krupy jęczmienne, krupy owsiane, krupy perłowe, krupy tatarczane* (*jaglany* ‘krupy z prosa’, *perłowe* ‘z jęczmienia’, *tatarczane* ‘z gryki’).

KONSTRUKCJE LINIOWE NIEROZGAŁĘZIONE

Ze względu na poradnikowy, protoencyklopedyczny charakter Haurowych tekstów, charakteryzujący się dużym zasobem słownictwa terminologicznego, zarówno struktury głębokie, jak i płytkie zawierają zwykle kilka kohiponimów, konkretyzujących typy poszczególnych obiektów, które łączą się w poziome układy liniowe, np.

hiperonim *łan* jako ‘miara pola’ – kohiponimy, konkretyzujące jego odmiany: *łan chełmiński, łan francuski, łan frankoński, łan kmiecy, łan królewski, łan niemiecki, łan polski* (*łan chełmiński* ‘liczący 30 mórg’, *francuski* ‘liczący ok. 30 mórg’, *frankoński* ‘inaczej łan królewski lub niemiecki, liczący ok. 48 mórg’, *kmiecy* ‘inaczej łan polski, kmiecy mniejszy liczący ok. 11-12 mórg, kmiecy większy ok. 21-23 mórg’, *królewski* ‘inaczej łan frankoński lub niemiecki’, *niemiecki* ‘inaczej łan królewski lub frankoński’, *polski* ‘inaczej łan kmiecy’).

Kohiponimy wchodzące w skład ciągu poziomego są w stosunku do siebie:

- ♦ wyliczeniami nazw szczegółowych (określających typy desygnatów) na zasadzie kolekcji, tj. zbioru leksemów, przekazujących w miarę możliwości informacje o całości zjawiska, np.

hiperonim *chłop* – kohiponimy: *kmieć, półrolnik // połownik, chałupnik, ogrodnik, zagrodnik* (*chłop* ‘rolnik’, *kmieć* ‘chłop posiadający własne pole’, *półrolnik // połownik* ‘chłop posiadający pole o połowę mniejsze od kmiecia’, *chałupnik* ‘bezrolny chłop posiadający na własność chałupę z małym kawałkiem gruntu lub bez niego’, *ogrodnik* ‘bezrolny chłop posiadający na własność chałupę z małym kawałkiem gruntu, ogrodem’, *zagrodnik* ‘bezrolny chłop posiadający na własność chałupę z małym kawałkiem gruntu lub bez niego’);

hiperonim *czynsz* – kohiponimy m.in. *arendne*, *czopowe*, *miodowe*, *podymne*, *po-
głowne* (*czynsz* ‘podatek pieniężny’, *arendne* ‘opłata za dzierżawę’, *czopowe*
‘opłata pobierana od wyrobu trunków’, *miodowe* ‘czynsz lub danina od ze-
branego miodu’, *podymne* ‘dymowe, podatek od każdej chaty’, *pogłowne* ‘da-
nina płacona od głowy, tj. od osoby’);

hiperonim *przędziwo* – kohiponimy: *len*, *konopie*, *proso* (*przędziwo* ‘rośliny upra-
wiane na włókno’, *len* ‘roślina włóknisto-oleista’, *konopie* ‘roślina oleisto-
-włóknista’, *proso* ‘zboże, z którego wyrabia się przede wszystkim kaszę
jaglaną’);

- ♦ antonimami eksponującymi przeciwstawne pod określonym względem
właściwości desygnatu, np.

hiperonim *ziarno* – kohiponimy: *pośląd*, *wyskoczek* (*pośląd* ‘najgorszy typ ziar-
na’, *wyskoczek* ‘najlepszy typ ziarna’);

hiperonim *pasternak* – kohiponimy: *pasternak ogrodowy*, *pasternak polny* (*pas-
ternak ogrodowy* ‘odmiana uszlachetniona, celowo uprawiana’, *pasternak pol-
ny* ‘dziki, gorszej jakości od uprawnego, uważany przez Haura za przeciwień-
stwo odmiany użytkowej’);

hiperonim *drzewo* – kohiponimy: *samiec drzewo*, *samica drzewo* (*samiec drzewo*
‘drzewo z kwiatami męskimi, pręcikami’, *samica drzewo* ‘drzewo z kwiatami
żeńskimi, słupkami’).

KONSTRUKCJE LINIOWE ROZGAŁĘZIONE

Podstawowe terminy rolnicze układają się niekiedy w rozgałęzione struk-
tury liniowe, eksponujące różnorodne aspekty znaczenia, np. w poniższym
schemacie rozbudowaniu uległo najniższe ogniwo, tj. kohiponimy specjali-
styczne:

hiperonim *gadzina*

↓

szerszy superhiponim *bydło*

↓

węższy superhiponim *bydło oborne*

↓

hiponim gatunkowy *krowa*

↓

kohiponimy specjalistyczne określające:

- 1) użyteczność: *krowa dojna*, *krowa faskowa*, *krowa połowna*, *krowa poży-
tkowa* (*faskowa* ‘dojna’, *połowna* ‘dochodowa, dająca duży dochód’, *poży-
tkowa* ‘dojna’);

- 2) zdolności rozrodcze: *krowa jałowa*, *pierwiastka*, *porzuczka* (*jałowa* ‘bezpłodna’, *pierwiastka* ‘krowa po pierwszym ocieleniu’, *porzuczka* ‘krowa, która nie donosiła płodu’);
- 3) wiek: *krowa całkowa*, *jałówka*, *jałowica* (*całkowa* ‘dojrzała’, *jałówka* ‘młoda krowa niemająca jeszcze potomstwa’, *jałowica* ‘dorosła jałówka, młoda krowa niemająca jeszcze potomstwa’).

Zaprezentowany przegląd zagadnienia hiponimii poświadcza, że użyte przez Haura hiponimy są precyzyjnymi odpowiednikami hiperonimów zarówno w strukturach płytkich, jak i na poszczególnych piętrach hierarchii głębokich. Z uwagi na jednorodność zebranych przykładów, tj. jednolitość języka (ogólnopolski, ogólnogwarowy, niewielki udział gwaryzmów), identyczność stylu (potoczny) oraz brak nacechowania ekspresywnego możliwa jest także wymiana określonych leksemów z kategorii podrzędnej na inne z kategorii nadrzędnej według schematu: DANY HIPONIM *jest* rodzajem DANEGO HIPERONIMU, np. *Jałowica jest rodzajem krowy*; *Krowa jest rodzajem bydła obornego*; *Bydło oborne jest rodzajem gadziny*.

MERONIMIA

Meronimia jest drugą podstawową relacją, która opisuje słownictwo w sposób hierarchiczny, porządkując określone leksemy na zasadzie: część – całość (Mikołajczak-Matyja 2008: 39-40). Jest ważnym (choć nie zawsze docenianym) zjawiskiem językowym, gdyż opisuje powszechny proces podziału danych obiektów na części, który człowiek (świadomie lub nie) zawsze dokonuje, np. w percepcji wzrokowo-słuchowej, w relacji wnioskowania itd. (Mikołajczak-Matyja 2008: 41). „W pracach językoznawczych stosuje się definicje meronimii o charakterze kontekstowym” (Mikołajczak-Matyja 2008: 41), uważane w potocznym rozumieniu za racjonalne, naturalne i wystarczające. Najbardziej zasobne w meronimy są u Haura te pola leksykalne, które określają części budynków gospodarskich i elementów ich wyposażenia, np.

- meronim *brożyna* – holonim *bróg* (*brożyna* ‘pionowy drąg w stogu siana, będący składnikiem konstrukcji brogu’, *bróg* ‘pomieszczenie na siano, zboże, karmę dla zwierząt, złożone z czterech słupów i ruchomego dachu’);
- komeronimy *dach*, *drzwi*, *okno*, *podłoga* – holonim *budynek*;
- meronim *koło* – holonim *wóz*;
- meronim *stąpor* – holonim *stępa* (*stąpor* ‘stępor, ubijak, szczególnie do rozdrabniania ziarna w stępie’, *stępa* ‘naczynie do tłuczenia, miażdżenia najczęściej ziarna’);

oraz elementy budowy anatomicznej roślin i zwierząt, np.

komeronimy *kopyto*, *sierść*, *wymiona* – holonim *krowa*;

komeronimy *drzeń*, *gałąź*, *list*, *macica*, *owoc*, *skóra*, *sok* – holonim *drzewo* (*drzeń* ‘rdzeń rośliny’, *list* ‘liść’, *macica* ‘korzeń’, *skóra* ‘kora’, *sok* ‘płyn ustrojowy’).

Rzadziej występują meronimy miejsca, np.

komeronimy *dzikie pole*, *pustynia* – holonim *pole* (*dzikie pole* ‘obszar niezagospodarowany’, *pustynia* ‘obszar niezagospodarowany’, *pole* ‘ogólnie otwarta przestrzeń, nadająca się do użytkowania lub nie’);

oraz meronimy miary, np.

meronim *półfunt* – holonim *funt*;

meronim *półgarcówka* – holonim *garniec*.

GLEBOKOŚĆ STRUKTUR MERONIMICZNYCH

Ze względu na głębokość analizowanych konstrukcji pionowych można wśród meronimów (podobnie jak było przy hiponimach) wyróżnić dwa typy ich uporządkowania – hierarchię płytką i głęboką. Pierwszy, najczęściej spotykany, rodzaj tworzą 2-poziomowe układy, złożone z holonimu i jego meronimu, np.

holonimy	<i>bróg</i>	<i>okno</i>	<i>snop</i>	<i>stępa</i>
	↓	↓	↓	↓
meronimy	<i>brożyna</i>	<i>okiennica</i>	<i>powrósło</i>	<i>stapor</i>

lub kilku równorzędnych względem siebie komeronimów, np.

holonim *drzwi*

↓

komeronimy: *antaba*, *kuna*, *zawias* (*antaba* ‘klamka u drzwi’, *kuna* ‘drewniany zawias u wrót’).

W grupie meronimów o płytkim układzie pionowym mieszczą się dwie mniejsze dość regularnie tworzone podgrupy, do których należą: 1) rzeczowniki zbiorowe funkcjonujące jako holonimy i rzeczowniki w liczbie pojedynczej jako ich meronimy typu:

holonim **kłosie** – meronim **kłos** (*kłosie* kolektywnie ‘dużo kłosów’);
 holonim **snopie** – meronim **snop** (*snopie* kolektywnie ‘dużo snopów’);
 holonim **szczepie** – meronim **szczep** (*szczepie* kolektywnie ‘dużo szczepów’);

oraz 2) nazwy miar: a) z cząstką **pół-**, np.

holonim **faska** – meronim **półfasek** (*faska* ‘zdr. od. *fasa*, naczynie drewniane najczęściej w kształcie beczki służące do przechowywania artykułów spożywczych, płynów oraz wszelkiego rodzaju cennych przedmiotów, a także do mycia się, mycia naczyń i prania’, *półfasek* ‘naczynie zawierające połowę faski’);
 holonim **funt** – meronim **półfunt** (*funt* ‘jednostka wagi wynosząca ok. 12 uncji (f. aptekarski) lub 16 uncji (f. kupiecki), odważnik o wadze funta’, funt nowopolski zwany też warszawskim liczył 405, 504 grama’, *półfunt* ‘jednostka wagi równa połowie funta’);
 holonim **garniec** – meronim **półgarcówka** (*garniec* ‘miara pojemności cieczy i ciał sypkich wielkości „garnca”, zależna od okresu, miejsca i rodzaju towaru, o pojemności prawdopodobnie ok. 4 litrów’, *półgarcówka* ‘naczynie i miara zawierająca połowę garnca, tj. dwie kwarty, czyli 2 litry’);
 holonim **kopa** – meronim **półkopy** (*kopa* ‘miara ilości zawierająca 60 sztuk’, *półkopy* ‘połowa kopy, 30 sztuk’);

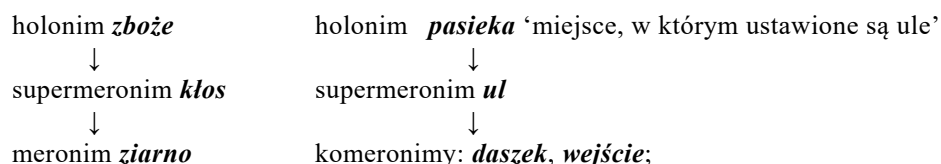
oraz meronimy powstałe w wyniku zdrabniania:

holonim **kwarta** – meronim **kwaterka** (*kwarta* ‘miara towarów sypkich i ciekłych stanowiąca czwartą część garnca, prawdopodobnie ok. 1 litra; naczynie o pojemności 1 litra’, *kwaterka* ‘miara towarów sypkich i ciekłych, mieszcząca czwartą część kwarty; naczynie o pojemności 0,25 litra’);

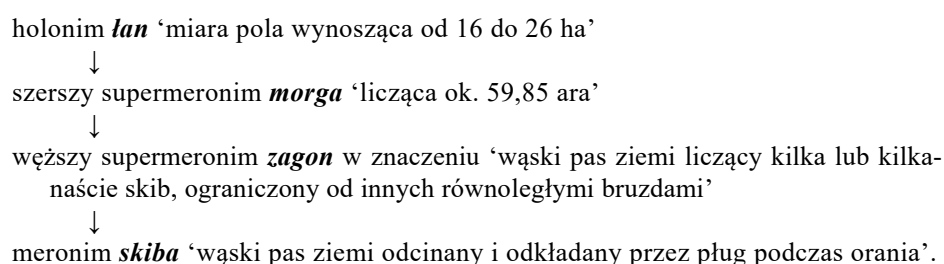
a także nazwy o odmiennej postaci leksykalnej, np.

holonim **beczka** – meronim **achtel** (*beczka* ‘jednostka miary płynów i ciał sypkich’, *achtel* ‘miara ciał płynnych i sypkich, licząca $\frac{1}{8}$ beczki’);
 holonim **ćwiertnia** – meronim **korzec** (*ćwiertnia* ‘miara objętości produktów sypkich, głównie zboża i mąki, mieszcząca 4 korce’, *korzec* ‘naczynie stanowiące miarę ciał głównie sypkich, o różnej pojemności, mieszczący zależnie od okolicy od 54 do ok. 280 litrów’).

Hierarchię głęboką natomiast tworzą bardziej rozbudowane 3-poziomowe układy, składające się z holonimu, supermeronimu, będącego holonimem dla kolejnego szczegółowszego meronimu, np.

a nawet 4-poziomowe układy o schemacie:

Powyższy przykład, nazywający miary powierzchni pola, jest u Haura rzadkim okazem meronimii, gdyż obejmuje aż 4-elementowy ciąg wyrazów: *lan* – *morga* – *zagon* – *skiba*. Trzy leksemy w porządku malejącym (*lan*, *morga*, *zagon*) są holonimami w stosunku do nazw mniejszych części pola (*lan* składa się z mniejszych jednostek, czyli mórg, *morga* dzieli się na zagony, *zagon* zaś na odpowiednią liczbę skib). I odwrotnie: trzy w układzie rosnącym (*skiba*, *zagon*, *morga*) są meronimami względem wyrazów nazywających większe całości. Ponadto w przypadku leksemu *lan* mamy jeszcze do czynienia z relacją hiponimii (zob. paragraf HIPONIMIA). Takie mieszanie się pojęć z zakresu holonimii i hiponimii świadczy o nakładaniu się w niektórych przypadkach obu tych obszarów.

KONSTRUKCJE LINIOWE NIEROZGAŁĘŻONE

Większość Haurowych meronimów układających się w płytką hierarchię pionową rekompensuje sobie ten skromny porządek wertykalny rozbudowaną strukturą poziomą, współtworzącą liniowy ciąg równorzędnych względem siebie komeronimów, np.

holonim *drzwi* – komeronimy: *antaba*, *kuna*, *zawias* (*antaba* ‘klamka u drzwi’, *kuna* ‘zawias drewniany u wrót’).

Jak pokazują badania, meronimia cechuje się dużą niejednorodnością elementów, gdyż zawiera nazwy różnorodnych części, które wiąże fakt współ-

tworzenia danej całości. Poszczególne komeronimy łączą się ze sobą za pomocą kilku relacji semantycznych:

- ◆ kolekcji różnych elementów składających się na daną całość, np.

holonim *kuchnia* – kolekcja komeronimów: *blacha* ‘element pieca służący do gotowania’, *piec*;

holonim *łaźnia* – kolekcja komeronimów: *miednica*, *wanna*;

holonim *studnia* – kolekcja komeronimów: *kobelica*, *wiadro*, *żuraw* (*kobelica* ‘jedna z belek, pomiędzy którymi rozpina się łańcuch z wiadrem’, *żuraw* ‘drąg przy studni do wyciągania wody’);

holonim *piekarnia* – kolekcja komeronimów: *piec*, *kominek na światło*, *żłób*, *drabiny*, *grodze na cielęta* (*grodze* ‘ogrodzenie’)⁶;

- ◆ kolekcji wykorzystującej antonimiczność leksemów, np.

holonim *konopie* – kolekcja opozycyjnych komeronimów: *głowatki*, *płoskonki* (*głowatki* ‘konopie z kwiatami żeńskimi służącymi jako nasienie’, *płoskonki* ‘konopie z kwiatami męskimi niewydającymi owocu’);

- ◆ kolekcji komeronimów, z których kilka pozostaje w relacji supermeronim – meronim, np.

holonim *chlew* – kolekcja: supermeronim *karmnik*, jego szczegółowy meronim *koryto* oraz meronim *legawisko* niezwiązany z supermeronimem (*karmnik* ‘część chlewu z korytem’, *legawisko* ‘legawisko’);

holonim *pole* – supermeronimy: *dzikie pole*, *pustynia*, oraz meronim *granica* (*pole* ‘ogólnie otwarta przestrzeń, nadająca się do użytkowania lub nie’, *dzikie pole* ‘obszar niezagospodarowany’, *pustynia* ‘obszar niezagospodarowany’, *granica* ‘linia oddzielająca pewien obszar, znak graniczny: kopiec, słup, miedza’);

- ◆ kolekcji, w skład której wchodzi supermeronim oraz hiperonim i hiponim:

holonim *uprzęż* – kolekcja: supermeronim *uzda* – szerszy meronim (hiperonim) *wędzidło*, węższy meronim (hiponim) *munsztuk* oraz meronim *szory* niezwiązany z wcześniejszymi meronimami (*uzda* ‘część upręży z wędzidłem, nakładana na głowę zwierzęcia pociągowego’, *wędzidło* ‘rodzaj kielzna do kierowania koniem’, *munsztuk* ‘rodzaj ostrego wędzidła’, *szory* ‘część upręży od chomała wzdłuż grzbietu zwierzęcia i po jego bokach’);

⁶ W dawnej piekarni, której główne wyposażenie stanowił piec kuchenny, z uwagi na panujące w niej ciepło trzymano i dojono krowy. Było to również miejsce odpoczynku i noclegu parobków dworskich.

- ♦ połączenia dwóch ciągów meronimów:

holonim *zboże* jako ‘roślina na polu’ – komeronimy: 1) *kłos*, *ziarno*, 2) *słoma*, *ścierń*;

- ♦ komeronimy oparte na zasadzie seryjności (w relacji następstwa):

holonim *rok* – seria komeronimów (określająca kalendarz prac gospodarskich): *styczeń*, *luty*, *marzec*, *kwiecień*, *maj*, *czerwiec*, *lipiec*, *sierpień*, *wrzesień*, *październik*, *listopad*, *grudzień*;

holonim *rok* – seria komeronimów: *wiosna*, *lato*, *jesień*, *zima*.

W każdym układzie komeronimów o strukturze liniowej (oprócz powyższego, opartego na seryjności) występują meronimy bliższe, tzn. takie, które nazywają elementy niezbędne, charakterystyczne dla poszczególnych desygnatów, oraz meronimy dalsze, określające cechy niekonieczne lub występujące również w innego typu obiektach, np.

holonim *wrota* – meronimy bliższe: *kuna*, *skobel*, *zamknięcie*, *zawias*, meronimy dalsze: *wrzesiądz*, *klódka* (*kuna* ‘drewniany zawias u wrót’, *wrzesiądz* ‘łańcuch’);

holonim *stodoła* – meronimy bliższe: *boisko*, *sąsiek*, meronimy dalsze: *przycieś*, *szczyty z dachami*, *wrota* (*boisko* ‘klepisko’, *sąsiek* ‘przedział w stodole przeznaczony do składowania zżętego zboża’, *przycieś* ‘w budownictwie drewnianym podstawa wykonana z odpowiednio spojonych belek, na której opiera się ściana, najniższa belka, podwalina’);

holonim *krowa* – meronim bliższy *wymiona*, meronimy dalsze: *kopyto*, *sierść*;

holonim *piekarnia* – meronim bliższy *piec*, meronimy dalsze: *kominek na światło*, *żłób*, *drabiny*, *gradze na cielęta*.

Meronomy bliższe wykazują silniejszą więź między obiektami składającymi się na część i całość niż meronomy dalsze, które takiej siły łączenia nie mają. W przypadku meronimów bliższych istnieje zatem większa możliwość podstawialności kontekstowej w rodzaju: MERONIM *jest częścią* HOLONUMU; HOLONUM *zawiera* MERONIM, np. *Sąsiek jest częścią stodoły*; *Stodoła zawiera sąsiek*, gdyż sąsiek jest koniecznym składnikiem stodoły. Tego typu ścisłej przechodniości nie mają meronomy dalsze z powodu zbyt dużej ogólności, dlatego też zdania, np. *Przycieś jest częścią stodoły*; *Stodoła zawiera przycieś*, choć prawdziwe, są niedokładne, przyciesie bowiem są elementem każdego budynku drewnianego.

KONSTRUKCJE LINIOWE ROZGAŁĘZIONE

Niektóre holonimy, zwykle te najbardziej ogólne znaczeniowo, tworzą więcej niż jeden liniowy układ komeronimów, np.

holonim **budynek** – komeronimy nazywające:

- 1) elementy architektoniczne: **belka, dach, drzwi, dymnik, komin, okno, podłoga, powała, schody, węgiel** (*dymnik* ‘w chałupach bez komina dziura, przez którą uchodzi dym’, *powała* ‘pułap’, *przycieś* ‘podwalina budynku, podstawa z belek, na której opiera się ściana’, *węgiel* ‘róg, narożnik, typ wiązania chałupy, domu’);
- 2) pomieszczenia: **ganek, izba, komnata, komora, sień, sklep, spiżarnia, strych** (*komnata* ‘mały pokój, izba’, *sklep* ‘piwnica’);

holonim **okół** – komeronimy nazywające:

- 1) budynki gospodarcze: **chlew, obora, owczarnia, lamus, stodoła, spichlerz, wołownia, wozownia** (*okół* ‘podwórze; obora, stodoła, stajnia w obejściu gospodarskim’, *lamus* ‘magazyn, osobny budynek do przechowywania zboża, narzędzi, cennych przedmiotów’, *spichlerz* ‘budynek na zboże’, *wołownia* ‘wolarnia, obora dla wołów’, *wozownia* ‘zabudowanie do przechowywania wozu i innych pojazdów oraz uprzęży’);
- 2) inne pomieszczenia gospodarcze: **błotnik, loch, piwnica, plewnik, sernik** (*błotnik* ‘zbiornik błota, bagno do nurzania się świń’, *plewnik* ‘skład, miejsce na plewy’, *sernik* ‘przewiewne pomieszczenie do przechowywania latek serów, umieszczone wysoko nad ziemią’);

holonim **gumno** – komeronimy nazywające:

- 1) budynki gospodarcze: **bróg, kawa, stodoła, szopa** (*bróg* ‘pomieszczenie na siano, zboże, karmę, złożone ze słupów i ruchomego dachu’, *kawa* ‘szopa, magazyn’);
- 2) elementy gumna odgraniczające przestrzeń folwarku od reszty świata: **furtki, oparkanie, wjazdy, wrota**.

Rozpiętość schematów meronimicznych u Haura, obejmująca w hierarchii pionowej najczęściej 2, a sporadycznie 4 elementy, w hierarchii poziomej zaś od 2 do powyżej 10, przekazuje kilka informacji: a) odzwierciedla różnice w szczegółowości podziałów na część i całość, b) ilustruje regularność hierarchii meronimicznej przejawiającą się w obecności niezbędnych elementów, tj. holonimu i meronimu, oraz rozszerzanie się całej struktury ku dołowi dzięki występowaniu kilku lub kilkunastu komeronimów, c) potwierdza, że meronimia nie zawsze jest relacją podstawialną kontekstowo, przechodnią w odpowiednich kontekstach, dlatego nie tworzy hierarchii głębokich, d) uwidacznia, że meronimia wykazuje związek z innymi relacjami semantycznymi, co utrudnia przeprowadzanie dokładnych klasyfikacji.

ZAKOŃCZENIE

Powyższe rozważania prowadzą do kilku wniosków. Przede wszystkim widać, że nie da się objąć jednym schematem hiponimicznym lub meronimicznym – nawet bardzo uogólnionym – wszystkich terminów rolniczych. Takie układy trzeba konstruować osobno dla poszczególnych typów słownictwa (z kategorii ludzi, roślin, zwierząt, artefaktów, miar itd.), choć niektóre pola leksykalno-semantyczne z danej kategorii mogą mieć podobną, zbieżną w niektórych miejscach strukturę, zwłaszcza na górnych poziomach hierarchii, np. w układzie hiponimicznym: *gadzina* – *bydło*; *drób* – *kogut*, *kura*; *koń*, *krowa*; *baran*, *owca* lub meronimicznym: *budynek* – *dach*, *węgiel*; *izba*, *pokój*; *okół* – *chlew*, *obora*; *piwnica*, *loch*. W materiale zebranym z dzieł Haura najwięcej problemów sprawia w zakresie hiponimii znalezienie leksemu z najwyższego poziomu, tj. hiperonimu, o możliwie ogólnym znaczeniu, natomiast wyrazów szczegółowych z dolnych poziomów jest zwykle kilka, więc zdarza się, że trzeba je umieszczać w szeregu liniowym na poszczególnych piętach hierarchii. Luki leksykalne na poziomie hiperonimów (oraz częściowo kohiponimów pojawiające się z tego względu, że nie zawsze są wśród nich wymienione wszystkie typy danego obiektu) wynikają u Haura z selektywnego doboru materiału językowego. Z uwagi na poradnikowy charakter tekstów pisarz używa wyłącznie słownictwa nazywającego obiekty przydatne dla odbiorcy, które zamieszcza w wypowiedziach w formie zaleceń lub odradzania (np. o korzyściach lub uszczerbku w wyniku spożycia czosnku (zwyczajnego) i czosnku niedźwiedziego, pasternaku ogrodowego i pasternaku dzikiego), pomija zaś ogniwa niosące treści niepraktyczne. Nawet w przypadku istnienia pełnej hierarchii pionowej nie wszystkie jej poziomy mają taką samą używalność. Haur najczęściej posługuje się niższymi stopniami, zawierającymi nazwy konkretne, które funkcjonują w deskrypcjach danych obiektów jako poziomy centralne przekazujące podstawowe treści, np. *gadzina* – *ptactwo* – *gołąb* – *bębenek*, *dachówka*, *garłacz*, *kruczek* (są to odmiany gołębi). Leksemy z najwyższego poziomu pojawiają się zazwyczaj we wstępnej prezentacji zagadnienia jako rodzaj wprowadzenia do tematu, uogólnienia, sklasyfikowania i zdefiniowania konkretnych terminów, które stanowią przedmiot opisu. Ponadto ten sam leksem o najbardziej ogólnym znaczeniu może być hiperonimem dla kilku szczegółowych podgrup, np. *gadzina* – *bydło*, *gadzina* – *drób*, *gadzina* – *gołębie*, lub może przynależać do kilku hierarchii, np. *łan* jako 1) ‘pole’ oraz 2) ‘miara pola’. Natomiast słownictwo z najniższego poziomu, tj. hiponimy // kohiponimy,

ma zawsze swój własny leksem uogólniający, np. *jałówka*, *pierwiastka* – *krowa*, *wieprz*, *maciora* – *świnia*, *owieczka* ‘mała owca’, *sitówka* ‘owca urodzona tej wiosny, tegoroczna’ – *owca*. Kohiponimy mogą stanowić kolekcję różnorodnych elementów, np. hiperonim *chłop* – kohiponimy: *kmieć*, *pótrolnik* // *połownik*, *chałupnik*, *ogrodnik*, *zagrodnik* lub ciąg antonimów, np. hiperonim *ziarno* – kohiponimy: *poślad*, *wyskoczek* (*poślad* ‘najgorszy typ ziarna’, *wyskoczek* ‘najlepszy typ ziarna’). Największą zaś trudnością w zakresie meronimii jest określenie sposobów łączenia poszczególnych, często niejednorodnych, meronimów i wykazania ich związków z jeszcze inną relacją semantyczną, jak np. w szeregu komeronimów, z których kilka pozostaje w relacji supermeronim – meronim (np. holonim *chlew* – supermeronim *karmnik*, jego szczegółowy meronim *koryto* oraz meronim *legawisko*, niezwiązany z supermeronimem), lub w skład którego wchodzi supermeronim oraz hiperonim i hiponim (np. holonim *uprząż* – kolekcja: supermeronim *uzda* – szerszy meronim (hiperonim) *wędzidło*, węższy meronim (hiponim) *munsztuk* oraz meronim *szory*, niezwiązany z wcześniejszymi meronimami).

Hiponimia i meronimia różnią się rozpiętością hierarchii. Głębokość struktury hiponimicznej, mierzona liczbą poziomów (od najwyższego do najniższego), wynosi u Haura 5 takich stopni. Dla swoistego porównania Haurowej leksyki ze stanem współczesnym i pewnego rozeznania można przywołać opinię Nawoi Mikołajczak-Maty, która stwierdza, że „liczba poziomów hierarchii funkcjonujących w języku codziennym rzadko przekracza 5 lub 6, natomiast wyższa może być w systematykach opartych na terminologii naukowej” (Mikołajczak-Matyja 2008: 49), przeciętnie jednak nie przekracza 3 stopni (Mikołajczak-Matyja 2008: 56). Podstawą takiego orientacyjnego zestawienia historycznych tekstów Haura z dzisiejszym językiem potocznym jest podobieństwo właściwości językowych, pisarz bowiem posługuje się językiem potocznym i nie stosuje klasyfikacji naukowej (takiej klasyfikacji nie ma jeszcze wypracowanej w XVII wieku, a ponadto Haur nie potrzebuje taksonomii naukowej, gdyż cel jego dzieł ma charakter nie naukowy, lecz pragmatyczny, utylitarny). Hiponimia jest zjawiskiem bardziej złożonym niż meronimia. Hiponimia wyszukuje związki znaczeniowe między wyrazami, dlatego jest bardziej ukierunkowana na postać wyrazu niż na sam desygnat, natomiast meronimia odwrotnie – bardziej na obiekt niż na samo słowo (Mikołajczak-Matyja 2008: 52). Badanie podobieństw i różnic znaczeniowych między leksemami współtworzącymi ciąg hiponimiczny wymaga więcej wysiłku intelektualnego w określaniu stopnia zawierania się

treści wyrazów. Ponadto oprócz inkluzji znaczenia obecność elementu podobieństwa semantycznego zwiększa możliwość wzajemnej podstawialności hiperonimu i hiponimu w odpowiednim kontekście, co wpływa na fakt, że hiponimia często buduje hierarchie głębokie. Meronimia natomiast tworzy zwykle układy płytkie, liczące u Haura 2 lub 3 poziomy (we współczesnym języku codziennym są to średnio 3 poziomy) (Mikołajczak-Matyja 2008: 51 i 56). Główną przyczynę występowania struktur nierozbudowanych pionowo stanowi często typ słownictwa, który podlega hierarchizacji meronimicznej. Zazwyczaj mieszczą się w tej grupie leksemy konkretne, względnie łatwe do podziału na część i całość, gdyż wymagają bardziej wiedzy pozajęzykowej niż przeprowadzania wyabstrahowanych operacji myślowych, ponadto komeronimy często współtworzą zbiór niejednorodnych, ale równorzędnych sobie leksemów, które sytuują się na tym samym poziomie, nie wydłużają więc ciągów meronimicznych i w rezultacie nie tworzą rozbudowanych hierarchii.

Holonimie i meronimie łączy wspólny składnik, tj. element zawierania się znaczenia. Ponieważ jest to inkluzja wyraźnie zauważalna (ale nie tak silna jak w przypadku synonimów), zarówno holonimia, jak i meronimia są relacjami tylko częściowo symetrycznymi i częściowo podstawialnymi w danym kontekście. Obok elementu podobieństwa pozostała część znaczenia hiponimu i meronimu wypełnia składnik przeciwstawności semantycznej, tzn. „hiponim jest skontrastowany ze swoim hiperonimem pod względem stopnia kategoryzacji, a meronim z holonimem – pod względem stopnia kompletności” (Mikołajczak-Matyja 2008: 54). Ponadto obie relacje zespała możliwość ich współwystępowania w tej samej hierarchii. Nakładanie się hiponimii i meronimii w Haurowych poradnikach poświadczają szczególnie człony systematyzacji biologicznej (np. *gadzina – bydło, drób – krowa, koń, kogut, kura – noga, róg, sierść, pióro – kopyto, pazur, grzebień*) lub przykłady wzajemnego definiowania się, np. leksemy *wędzidło* ‘rodzaj kielzna do kierowania koniem’ i *munsztuk* ‘rodzaj ostrego wędzidla’ w ciągu meronimicznym: holonim *uprzęż* – supermeronim *uzda*, szerszy meronim (w funkcji hiperonimu) wędzidło, węższy meronim (w funkcji hiponimu) munsztuk oraz meronim *szory* niezwiązany z wcześniejszymi meronimami.

Obie analizowane relacje semantyczne porządkują zebrany z tekstów Haura zasób leksykalny w zakresie XVII-wiecznej terminologii rolniczej. Hiponimia w wyniku poszukiwania elementu podobieństwa, meronimia zaś przez próby zintegrowania części i całości przyczyniły się do wydzielenia wewnętrznie spójnych i zewnętrznie odróżnianych grup słownictwa o niekiedy skomplikowanych związkach znaczeniowych. Wyróżnione typy lekse-

mów (zebrane prymarnie w celu badań semantycznych) przekazują jednocześnie pewną wiedzę na temat minionych epok (nie tylko realiów historycznych, ale także antropocentrycznego sposobu myślenia dawnych użytkowników języka), pomagają interpretować elementy opisywanej rzeczywistości, mogą więc – po uzupełnieniu o jeszcze inne kategorie słownictwa – stanowić pewien przyczynek do stworzenia językowego obrazu świata.

BIBLIOGRAFIA

- Apresjan J., 1980, *Semantyka leksykalna*, Wrocław, Ossolineum.
- Badyńska P., 2011, «Wiedza o faunie pozaeuropejskiej w polskim piśmiennictwie przyrodniczym końca XVII i drugiej połowy XVIII wieku. Na przykładzie Składu albo Skarbca... J. K. Haura i Zoologii z 1789 r.» [in:] *Kultura – Historia – Globalizacja*, 10 (Uniwersytet Wrocławski), [wersja elektroniczna DW: 2011-12-13].
- Bańko M. [éd.], 2008, *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa, PWN.
- Bartmiński J., Mazurek-Brzozowska M. [éd.], 1993, *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Lublin, Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Buttler D., 1976, «Struktura znaczeniowa wyrazów» [in:] *Prace Filologiczne*, XXVI, 239-247.
- Buttler D., 1980, «Typy polisemii przymiotników polskich» [in:] *Slavia*, 49.
- Dynak W., 1988, «O słownictwie i metaforyce łowieckiej» [in:] *Kultura, literatura, folklor*, [éd.] M. Graszewicz, J. Kolbuszewski, Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 62-78.
- Dynak W., Sokolski J., 2001, «Wstęp» [in:] *Staropolskie księgi o myślistwie*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 5-25.
- Galilej C., 2016, «Synonimia w XVII-wiecznych poradnikach rolniczych Jakuba Kazimierza Haura (rzeczowniki)» [in:] *Prace Językoznawcze*, XVIII/4, 31-50.
- Godowska H., 1987, «Leksem powinien – próba opisu znaczeń» [in:] *Język – Teoria – Dydaktyka*, Kielce, Wydawnictwo WSP, 223-230.
- Grochowski M., 1990, «Meble: zakres pojęcia a hiperonimy nazw denotowanych obiektów» [in:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Filologia Polska XXXI, 51-61.
- Grochowski M., 1993, *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrazów językowych*, Warszawa, ZSL UW.
- Grzegorzczak M. R., Zaron Z., [éd.], 1993, *Studia semantyczne*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzegorzczak M. R., Waszakowa K. [éd.], 2000, 2003, *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, cz. 1-2, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzegorzczak M. R., 2010, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa, PWN.
- Janus E. [éd.], 1975, *Słownik i semantyka*, Wrocław, Ossolineum.
- Kowalski P., 2000, *Theatrum świata wszystkiego i poćciwy gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Klemensiewicz Z., 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa, PWN.
- Laskowski R., 1991, Hasło «Słownictwo» [in:] *Encyklopedia języka polskiego*, [éd.] S. Urbańczyk, Wrocław, Ossolineum, 312.

- Markowski A., 1986, *Antonimy przymiotnikowe we współczesnej polszczyźnie na tle innych typów przeciwstawień leksykalnych*, Wrocław, Ossolineum.
- Markowski A., 1993, Hasło «Antonimia» [in:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, [éds.] K. Polański, Wrocław, Ossolineum, 26.
- Markowski A., 2006, Hasło «Słownictwo» [in:] *Nauka o języku*, [éds.] A. Markowski, Warszawa, WSiP, 239-240.
- Mikołajczak-Matyja N., 2008, *Hierarchiczna struktura leksykonu umysłowego. Relacje semantyczne w leksykonie widzjących i niewidomych użytkowników języka*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Partyka J., 1996, «Skład abo skarbiec... Jakuba Kazimierza Haura jako źródło do badań nad społeczeństwem staropolskim» [in:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, XL, 81-91.
- Piotrowski T., 1994, *Z zagadnień leksykografii*, Warszawa, PWN.
- Pogonowski J., 1983, «O pojęciu relacji językowej» [in:] *Studia Semiotyczne*, XIII, 133-141.
- Pogonowski J., 1991, *Hiponimia*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Podraza A., 1961, *Jakub Kazimierz Haur. Pisarz rolniczy z XVII wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej*, Wrocław, Ossolineum.
- Puzynina J., 1981, «O znaczeniach czasownika kłamać we współczesnej polszczyźnie» [in:] *Studia semiotyczne*, XI, Wrocław, 107-119.
- Rembiszewska D. K., 2005, «Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksykograficznych» [in:] *Poradnik Językowy*, VIII, 37-51.
- Sambor J., Zagrodzka T., 1993, «Struktura hierarchiczna hiperonimów w eksperymencie psycholingwistycznym (na materiale nazw roślin)» [in:] *O definicjach i definiowaniu*, [éds.] J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 305-319.
- Sokolski J. [éds.], 2010, «Wstęp» [in:] *Człowiek wobec natury – humanizm wobec nauk przyrodniczych*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego*, Warszawa, PWN.
- Tokarski R., 1987, *Znaczenie słowa i jego modyfikacja w tekście*, Lublin, Wydawnictwo UMCS.
- Tokarski R., 1988, «Mechanizmy polisemii: metafora i metonimia» [in:] *Stylistyczna akomodacja systemu gramatycznego*, [éds.] T. Skubalanka, Wrocław, Ossolineum, 55-72.
- Wierzbicka A., 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin, Wydawnictwo UMCS.
- Wierzbowski J., 1980, *Semantyka językoznawcza*, Warszawa, PWN.

HYPONYMIE ET MERONYMIE DANS LE VOCABULAIRE AGRAIRE
DES ŒUVRES DU XVIIe SIÈCLE DE JAKUB KAZIMIERZ HAUR

R é s u m é

Cet article présente une fraction du lexique polonais du XVIIe siècle, issue de trois œuvres populaires de caractère conseiller et encyclopédique de Jakub Kazimierz Haur (l'auteur des dissertations agraires largement lues pendant deux siècles) et incluse dans les relations d'hyponymie et de méronymie. Des études montrent qu'il est impossible de trouver un modèle hyponymique ou méronymique – même un modèle très général – pour tous les termes agricoles. Tels systèmes doivent être construits séparément pour chaque type de vocabulaire (selon les catégories tels que: personnes, plantes, animaux, artefacts, mesures etc.), bien que certains champs lexicaux et sémantiques de la catégorie particulière puissent avoir une structure similaire et convergente dans certains points, en particulier aux niveaux supérieurs de la hiérarchie, par exemple, dans un système hyponymique: *gadzina* (animaux de ferme) – *bydło* (bovins) ; *drób* (volaille) – *kogut*

(*coq*), *kura* (*poule*); *koń* (*cheval*), *krowa* (*vache*); *baran* (*mouton*), *owca* (*brebis*) ou méronymique : *budynek* (*bâtiment*) – *dach* (*toit*), *węgiel* (*coin de bâtiment*); *izba* (*pièce*), *pokój* (*chambre*); *okół* (*ferme*) – *chlew* (*porcherie*), *obora* (*étable*); *piwnica* (*cave*), *loch* (*cachot*). L'holonymie et la méronymie possèdent un composant commun: un élément de contenir le sens, et ils diffèrent dans la structure de leurs hiérarchies. Les deux relations sémantiques analysées organisent le matériau lexical trouvé dans les textes de Hair dans le cadre de la terminologie agricole du XVIIe siècle. L'hyponymie, à la suite de la recherche d'un élément de similitude, et la méronymie, en essayant d'intégrer les fragments et l'ensemble, ont contribué à la séparation des groupes de vocabulaire qui ont parfois des relations sémantiques complexes et qui sont cohérents à l'intérieur et différents à l'extérieur.

Mots-clés: relations sémantiques ; hyponyme ; hyperonyme ; holonyme ; méronyme ; terminologie spécialisée.

HIPONIMIA I MERONIMIA W SŁOWNICTWIE AGRARNYM XVII-WIECZNYCH DZIEŁ JAKUBA KAZIMIERZA HAURA

Streszczenie

Niniejszy artykuł prezentuje wycinek polskiej leksyki XVII-wiecznej, wyekscerpowanej z trzech popularnych dzieł poradnikowo-encyklopedycznych Jakuba Kazimierza Haura (autora poczytnych przez dwa stulecia traktatów o tematyce agrarnej), ujętej w relacje hiponimii i meronimii. Badania wykazały, że nie da się objąć jednym schematem hiponimicznym lub meronimicznym – nawet bardzo uogólnionym – wszystkich terminów rolniczych. Takie układy trzeba konstruować osobno dla poszczególnych typów słownictwa (z kategorii ludzi, roślin, zwierząt, artefaktów, miar itd.), choć niektóre pola leksykalno-semantyczne z danej kategorii mogą mieć podobną, zbieżną w niektórych miejscach strukturę, zwłaszcza na górnych poziomach hierarchii, np. w układzie hiponimicznym: *gadzina* – *bydło*; *drób* – *kogut*, *kura*; *koń*, *krowa*; *baran*, *owca* lub meronimicznym: *budynek* – *dach*, *węgiel*; *izba*, *pokój*; *okół* – *chlew*, *obora*; *piwnica*, *loch*. Holonimie i meronimie łączy wspólny składnik, tj. element zawierania się znaczenia, różni je natomiast struktura hierarchii, jakie każda z nich tworzy. Obie analizowane relacje semantyczne porządkują zebrany z tekstów Haura zasób leksykalny w zakresie XVII-wiecznej terminologii rolniczej. Hiponimia w wyniku poszukiwania elementu podobieństwa, meronimia zaś przez próby zintegrowania części i całości przyczyniły się do wydzielenia wewnętrznie spójnych i zewnętrznie odróżnianych grup słownictwa o niekiedy skomplikowanych związkach znaczeniowych.

Słowa kluczowe: relacje semantyczne; hiponim; hiperonim; holonim; meronim; terminologia specjalistyczna.